

FONALKA MÁRIA

Egyéni és kollektív jellemrajzok a XIII. századi Rusz délnyugati területeinek évkönyvírásában

Az óorosz évkönyvírás egyik jellemző vonása, hogy általában olyan hivatalos események megörökítésére vállalkozott, melyek a politikai viszonyokban valamilyen változást eredményeztek. Az évkönyvek szerkesztői éppen ezért nem tartották szükségesnek, hogy ezek mellett tudósítsanak például a korabeli életmódról, a szociális viszonyokról vagy számos más, ma érdeklődésre számot tartó jelenségről, mivel ezeket lényegtelennek, emellett mindenki által ismertnek tekintették (Фирсов 1892). A Rusz területén működő krónikásokat nem a meglévő állapotok leírása vonzotta, hanem a dinamika, a változás, de ezt – hasonlóan más gondolkodási kategóriákhoz – saját koruk fogalmai szerint értelmezték (Gurevics 1974). A fejedelmek beiktatása, hadjáratai, házassága(i), utazásai és halála köré fonódtak a megörökítésre méltónak ítélt történetek szálai. A dinamizmus a középkori gondolkodásban az örök, isteni szándék által meghatározott kereteken belüli mozgást jelenti. Ezért is ritka, hogy a történetekben a hétköznapiokról, emberi gondokról esszen szó, ilyenek csak véletlenül vagy bizonyos kényszerű helyzetek folytán kerülhettek bele a szövegbe. Spontaneitásuk, sokszor a naivitásig leegyszerűsített formájuk adja az értéküket.

A kijevei Rusz fennállása alatt született írásművekben alapvetően két tendencia követhető nyomon. Az egyik – az uralkodó filozófia – az egyházi tanok szigorú rendszerének ismertetését tekintette céljának, a másik pedig a valóság megismerésére való természetes emberi törekvéseket juttatta kifejezésre. A tatár hódítás előtti időszakban Rusz területén a tudományos gondolkodás bizonyos – az antikvitásból görög közvetítéssel megjelenő – elemei bekerültek az írásművek egy részébe is (Рянов 1940). Az orfikusok, pitagoreánusok és neoplatonisták gondolatai olyan területek vizsgálata felé terelték a figyelmet, mint például a lélek mibenléte és legfontosabb attribútumainak meghatározása, a lélek és a test viszonyának vizsgálata, bizonyos anatómiai és pszichológiai összefüggések feltárása stb. (Зеньковский 1948). Az eredmények beépültek a korabeli kultúra néhány szegmensébe. Változások figyelhetők meg pl. az ikonok ábrázolásmódjában, a szentbeszédekben, egyéb teológiai munkákban és még számos más területen (Лазарев 1983).

Az emberi pszichikumra vonatkozó középkori elképzeléseket alapvetően a keresztény filozófia metafizikus koncepciója határozta meg. Ennek értelmében az ember két összeegyeztethetetlen alkotórész egysége: a testé, mely az anyagi világ része, és a léleké, amelynek viszont nincsenek fizikai tulajdonságai (Аверинцев 1989). A kijevei Rusz irodalmi alkotásaiban előkerült a gondolkodás, az emlékezet, a fantázia, az értelem és a szenvedély problematikája, az egyéni lelki különbözőségeket

bemutatása, az egyes emberek lelki fejlődésének ábrázolása, valamint annak a ténynek a bizonyítása, hogy bizonyos külső tulajdonságok utalhatnak a jellem sajátosságaira. Kifejezésre jut ezekben az írásokban, hogy a lelki és szellemi értékeket születésekor nem kapja készen az ember, ezek csak tapasztalat, gyakorlás, fegyelmezett élet és erőfeszítések révén szerezhetők meg (Соколов 1963).

A fenti megállapításokat egy XIII. században keletkezett írás, a *Halicsi-volhiniai évkönyv* szövege rendkívül szemléletesen illusztrálja. Ez az írásmű nem ismert olyan széles körben, mint pl. a *Poveszty vremennih let* vagy az *Igor-ének*, pedig mind tartalmi, mind formai szempontból a fentiekkel egyenrangú alkotás.

Az óorosz évkönyvek elsősorban történeti, illetve joggal kapcsolatos munkák voltak, egy-egy fejedelemség életének szinte nélkülözhetetlen tartozékai, ezért összeállításuk komoly előkészületeket igényelt. Ha a szerkesztő például nem rendelkezett egy adott időszakra vonatkozó adatokkal, előfordult, hogy más műfajú munkákat alakított át évkönyv-formájúakká. Így került bele egy XV. századi évkönyvi gyűjteménybe a XIII. századi nyugat-ruszbeli eseményeket fejedelmi életrajz formájában leíró, határozott tehetségről tanúskodó írás, melyet a kétszáz esztendővel később működő Ipatyjev-kolostorbéli kompilátor saját elképzelése szerint évekre szabdal, és így használt fel munkája elkészítésekor. Az eredményt nevezzük ma *Halicsi-volhiniai évkönyvnek*, holott az eredeti munkára sokkal inkább a krónika megjelölés illene. Az utóbb említett műfaj csak kivételesen van jelen az óorosz írásbeliségben. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy a kor számtalan új felfedezése helyet kaphatott benne, ezért értékes forrás a kor művelődéstörténetének tanulmányozása szempontjából is.

Az emberi jellemek megrajzolásának mélysége az általunk vizsgált írásműben bizonyíthatóan alapos pszichológiai ismeretekről árulkodik. Szinte valamennyi szereplő testi és lelki sajátosságairól olvashatunk cselekedeteik motivációjával összefüggésben. Az írásmű egyik sajátossága, hogy a szerző a sztereotípiákat nem a kor követelményei szerint alkotja meg, hanem annak függvényében, hogy barát-e vagy ellenség, pogány ember-e vagy keresztény az, akiről a történet szól.

A krónika Danyiil Romanovics halicsi-volhiniai fejedelem alakja köré fűzi az eseményeket, aki „tökéletes lovag volt, bátor és vakmerő, tetőtől talpig hibátlan” (IL 1224). Ezek a tulajdonságai azonban gyakran sodorták életveszélyes helyzetekbe, de éppen kiválóságának köszönhetően minden esetben sikerült megoldást találnia. Jellemének fejlődése a „jó” kategóriáján belül megy végbe. Fiatalon megpróbált megfelelni a keresztény morál által megfogalmazott „jóság” követelményének, ami a krónikás szerint abban nyilvánult meg, hogy legyőzött ellenfeleit nem akarta fizikailag megsemmisíteni, hanem igyekezett őket a maga oldalára állítani. A sorozatos kudarcok azonban megkeményítették jellemét, és rájött, a megbocsátásnak is sajátos törvényei vannak. Nem mindenkivel kell és lehet egyformán bánni, a büntetés mértékét különböző szempontok szerint kell meghatározni. Így állt elő az a helyzet, hogy a magyar királyfit, Andrást, miután győzelmet aratott felette, hazaengedte, míg File bánt, aki megalázta őt és a halicsiakat, könyörtelenül kivégeztette.

A pszichológiai ismereteket Danyiil hadvezérként sokszor használta. A krónikás lejegyzi, hogy egy alkalommal Novgorod(ok) bevételére készülve a támadásra kijelölt nap előtti este kíséretének tagjai nem mutattak túl nagy hajlandóságot arra, hogy másnap reggel ostromhoz lássanak. Ekkor először megpróbált a szokásos érveléssel hatni rájuk, mondván: „Szégyellni kell majd magunkat Litvánia és a többi ország előtt, ha úgy fordulunk vissza, hogy el sem jutottunk a város falai alá” (IL 1253). A célzás hatástalannak bizonyult, ezért más eszközhöz folyamodott. Kisérete minden tagjának külön-külön üzenetet küldött, mely így hangzott: „Fogj fegyvert holnap, hadd lássák a többiek, hogy Te bátrabb vagy náluk!” (IL 1253). A taktika bevált, az emberek egyéni hiúságára apellálni eredményesebb volt, mint a kollektív szégyenérzetre. Ma bizonyára azt mondanánk, hogy a pozitív motiváció eredményesebb volt a negatívnál.

A fejedelem tudatosan használta a retorika eszköztárát, ami azért figyelemre méltó, mert ezzel a képességgel csak kevés kortársa rendelkezett. Pontosan tudta, kihez, hol és hogyan kell szólni, hogyan kell érvelni, meggyőzni. A krónika alapján megállapítható, hogy beszédei katonásak, rövidek és célratorók voltak. Példaként idézzük egy fiatalkori szónoklatát, mely a vele együtt hadba vonuló fejedelmek megleckéztetését szolgálta. 1234-ben egy Csernyigov elleni négy hónapig tartó hadjárat után kimerült seregével hazaindult, amikor híret vette, hogy a csernyigovi fejedelem megsegítésére – kissé ugyan megkésve, de csatára bármikor készen – egy nagyobb kun sereg várakozik rájuk Zvenyigorod környékén. Danyiil úgy látta jónak, ha az adott helyzetben nem vállalja az ütközet kockázatát, hanem kitér előle, és elvonul. A vele együtt hadra kelt szövetséges két ifjú fejedelem azonban az előző hadi sikerektől elvakultan rávette, hogy vállalja az újabb erőpróbát. A csatamezőhöz közeledve azonban a lelkesedés egyre alább hagyott bennük, és egy kis idő múltán már arra igyekeztek a fejedelmet rábeszélni, hogy mégiscsak térjen ki a csata elől. Ő azonban több szempontból is ragaszkodott utolsó döntésükhöz, mivel egyrészt úgy gondolta, a visszavonulás demoralizálná a hadsereget, másrészt nem akart stratégiai hibát elkövetni azzal, hogy lehetőséget ad az ellenfélnek a hátba, illetve oldalba támadásra. Végül meg akarta leckéztetni fejedelem-társait a meggondolatlanságuk miatt, ezért így szólt hozzájuk: „Vajon nem úgy kell-e történjen, hogy a harcós, aki csatába igyekezett, az vagy kivívja a győzelmet, vagy meghal a csatában? Én igyekeztem, hogy visszatartsalak benneteket. De most látom, hogy a lelketek gyáva. Nem mondtam-e, hogy nem lehet fáradt katonákkal pihentek ellen harcba indulni? Hát akkor most mitől féltek? Induljunk ellenük!” (IL 1234).

Nem lehet véletlen, hogy egy harmadik lejegyzett beszédének a tartalma is hasonló. Ezt 1254-ben a lengyelekkel szövetségben a magyar király hívására Sziléziába vonuló hadsereg harci szellemének a fokozására mondta. A harcosok, miután az Opava melletti csatában sok társuk elesett, nem akartak tovább harcolni. Danyiil igyekezett lelket önteni beléjük. „Mitől féltek annyira? – tette fel nekik a kérdést. – Vajon nem tudjátok, hogy férfiak, harcosok, nem pedig asszonyok ellen indultunk hadba? Ha egy férfit megölnék a csatában, mi van ebben borzasztó? Mások otthon

halnak meg, dicsőség nélkül, ezek itt viszont dicsőséggel estek el. Erősítétek meg szíveteket, és fordítsátok fegyvereiteket az ellenség felé!” (IL 1254).

Danyiil sokszor tartott beszédet akkor is, amikor egyszerű paranccsal is célt érhetett volna. Ezeknek a beszédeknek didaktikus jellege volt. Hogyan oldott meg például olyan helyzeteket, amelyekben a szövetséges hadvezéreket kellett meggyőzni arról, hogy helytelen döntést akarnak hozni? Szónoklatokkal. Egy alkalommal például a jatvjagok elleni hadjárat során a halicsi és lengyel egyesített hadak vezérei egy szűk folyó völgyben akartak letáborozni, ahol kellemes körülményeket reméltek az éjszakai pihenéshez. Danyiil ekkor így szólt hozzájuk: „Ó dicső harcosok! Hát nem tudjátok, hogy a keresztény erő a tágas térben érvényesül, a pogányé pedig éppen ellenkezőleg? Nekik az a jó, ha erdőben vagy szorosokban csatázhatnak!” (IL 1251). Ezután még hosszan ecsetelte a problémákat, melyek a táborhely kiválasztásával bekövetkezhetnek, míg végül a hadvezérek belátták, hogy egy az adott pillanatban kellemesnek ígérkező szituációért nem érdemes kockáztatni a sereg épségét és a hadjárat sikerét.

A fenti példák a középkori viselkedés, harci morál és hadviselési szokások világába engednek betekintést, de legalább ilyen mértékben láttatják azt is, hogy a kor ismert vezető személyiségei elég sokat tudtak az emberi magatartás furcsaságairól, ugyanakkor ismerték befolyásolásának lehetséges eszközeit is. Ez a tudás mutatkozik meg a krónikás által közvetített egyéni, illetve kollektív jellemrajzokban is. Az emberi tulajdonságok alapos ismerete és elemzése láttatja például a lengyeleket lustáknak, kiszámíthatatlanoknak, passzívaknak. Ilyen sztereotípiákkal velük kapcsolatban ugyanis nem létezett, megalkotásukban minden bizonnyal a szerző személyes tapasztalatai játszottak szerepet, aki a kor általános írói gyakorlatától eltérve gyakran kimondja a saját véleményét az eseményekkel, személyekkel és szituációkkal kapcsolatban. Egy 1229-es Kondrattal együtt indított hadjárat során elég kemény szavakkal ad hangot bosszúságának, amikor arról számol be, hogy „Kondrat, aki nagyon kedvelte a ruszok harcmóráját, kényszeríteni szeretne volna a katonáit, hogy kövessék őket, de azok vonakodtak menni” (IL 1229). A krónikás azért mérges a lengyelekre, mert viselkedésükkel nehéz helyzetbe sodorták az általa eszményített rusz fejedelmet.

A halicsi érdekeket sértő személyekkel kapcsolatban a krónikás minden esetben kíméletlenül nyilatkozott. A magyarok, a halicsi bojárok, a litvánok, a jatvjagok, illetve a tatárok mind negatív érzelmeket váltottak ki belőle, bár kétségtelenül ennek az ellenszenvnek voltak fokozatai. A magyarokról – általánosságban – viszonylag kevés elmarasztaló megjegyzést olvashatunk. Egyes képviselőiket azonban, mint pl. Bor (vagy Kopasz) Benedeket, András király palatinusát nem kizárólag a maga nevében illeti negatív jelzőkkel, hanem mások véleményével is alátámasztja saját ellenérzését. Idézi pl. Bátor Msztjyiszlav papját, Tyimofej atyát, akinek allegorikus kijelentése Benedeket a Gonosszal azonosítja. „Az idők végezetén a Sátánnak három neve lesz majd” – mondja, és ebből az egyik Benedek lesz (IL 1205). Benedek egyébként a korabeli források szerint valóban kiérdemelte a krónikás és az egész

halicsi népesség ellenszenvét, mivel „üldözte a bojárokat, a város lakóit, erkölcstelen életmódot folytatott, megszeplőtelenítette az asszonyokat, apácákat és a papnékat is. Aljas tettei miatt valóban ördögnek kell őt tekinteni” (IL 1205).

Mivel Benedek csak viszonylag rövid időt töltött Halicsban, a krónikás sem emlegeti túlságosan sokszor. Igazi „kedvenc” egy másik magyar főúr, File bán lett, aki hosszú időn át vett részt a halicsi tartomány ügyeinek intézésében, mint a magyar politikai igények érvényesítője. Neve mellett mintegy „eposzi jelzőként” szerepel a *gőgős* szó, minden pejoratív árnyalatával és bőséges „példatárral”. A krónikás a gőg megnyilvánulását mindenekelőtt abban látta, hogy File mindig a győzelem tudatával indult csatába, és ennek a gondolatnak eléggé sértő formában adott hangot, amikor lekicsinylően nyilatkozott ellenfeleiről. Ezeket a mondásokat akkor idézi a krónikás, amikor Danyiil legyőzi, és fogságba veti a magyar fővezért. File azonban kiszabadul, és ettől kezdve méginkább elmérgesedik a helyzet, mert a bán minden alkalmat megragadott arra, hogy ellenfeleit lejárassa, és bebizonyítsa, hogy Halics az önálló politikai életre alkalmatlan. Fennen hangoztatja, hogy a magyar igények erre a területre jogosak, de elfogadásuk kifejezetten előnyére is válna a tartománynak. „Éles kard, fűрге ló, a sok rusz csak rabnak jó” – állítólag ez volt egyik kedvenc szavajárása (IL 1217). Ha a krónikás feljegyezte, bizonyos, hogy a mondás szállóige lehetett, és biztos, hogy igen mélyen sértette az ifjú fejedelem önértetét. Így történt, hogy minden jobb érzése ellenére újbóli fogságba esésekor a bán Danyiil kivégeztette. File viselkedése sokkal jobban bosszantotta, mint például András királyfié, aki pedig az ő fejedelmi székében ült, és aki szintén „mondott neki néhány kérkedő szót, melyek Isten fülét is sértették” (IL 1231). Velc szemben azonban nem viselkedett olyan következetesen, mint Filével, – ebben persze része volt a diplomáciai megfontolásoknak is – hiszen miután legyőzte, szabad elvonulást engedélyezett számára, és a királyfi hazatérhette Magyarországra.

A magyar királyok magatartásával kapcsolatban is tesz néhány nem egészen hízelgő megjegyzést a krónikás, mivel azok nem képviselték elég következetesen a Romanovics-testvérek érdekeit ellenségeikkel szemben. IV. Bélával kapcsolatban például megjegyzi, hogy bár katonai segítséget kért Danyiil egyik fiától, Romantól, a megígért ellenszolgáltatást – az ausztriai hódítások egy részét – nem adta meg neki. A történet a krónikás előadásában úgy hangzik, hogy a magyar király „Istenre esküdözött Romannak és feleségének, hogy ha elfoglalja a német tartományokat, azokat mind Roman fogja megkapni. A fejedelem felesége – ismerve a király természetét – a keresztre is megeskette, ennek ellenére nem teljesítette ígéretét” (IL 1257).

A magyarokkal szembeni ellenszenvét az is táplálta, hogy a Danyiil fejedlem ellen szervezkedők, főként a halicsi bojárok, mindig támogatóra találtak bennük. Igazi gyűlölettel beszél erről a bojárságról, amelyik folyamatosan harcolt a fejedelem ellen, féltvén kiváltságait és befolyását. Gunyoros, ellenséges hangnemben bírálja ténykedésüket, viselkedésüket. Egy bizonyos Szugyiszlav például, amikor kiderült, hogy az ő intrikái tartották hűvösen a fejedelemnek és apósának a viszonyát, a büntetéstől rettegve „Mszyiszlav térdét átollelve ígérte meg, hogy ezentúl hű szolgálja lesz”

(IL 1219). A Halics városa ellen vonuló Danyiil seregei előtt a Dnyeszteren átvezető hidat „az istentelen, gonosz Szemjanko gyújtotta fel, aki olyan vörös, mint a róka” (IL 1229). Dobroszlav gőgje pedig úgy nyilvánul meg, hogy „egyetlen ingben lovgol ki, eközben egyáltalán nem néz a földre, a halicsiak pedig a lova mellett gyalognak” (IL 1240). A megrajzolt kép komikus, az illem határain túllépő, öntelt bojár alakja korántsem tiszteletet parancsoló, hanem nevetséges. Ugyanakkor, amikor ezek az emberek bajban vannak, egészen másként viselkednek, Danyiil elé például annak győzelme után „könnyekkel a szemükben és bánatos orcával jöttek, kiszáradt ajkakat nyalogatva” (IL 1235).

A megjegyzések tömörek, szűkszavúak, de rendkívüli erővel bizonyítják, hogy a szerző szinte mindent tudott az emberi viselkedésről, a jellemekről, és arról is, hogyan lehet ezeket a leghatásosabban bemutatni. A fentebb említett példák esetében a jellemzéshez használatos szókinccset a köznyelvből, az élőbeszédből vette, de sok esetben használt a kor írástudói által gyakran alkalmazott szerceotípiákat is. Zsiroszlav bojár bemutatására pl. Flaviusnak a *Zsidó háborúk története* című munkájából vesz illusztrációt. A Levis fiairól Ioannról szóló szavakkal jellemzi: „Furfangos csaló hírében állott. A legnagyobb hazugnak tartották, a hazugság forrásának, akit azért ismert mindenki, mert apja előkelő származású volt. A szegénység gátolta abban, hogy kedvére ármánykodjon. De nyelvét a hazugság táplálta, okosan tudott hitelt adni a csalásnak. A hazugságot többre iartotta, mint a babérkoszorút. Képmutató volt, aki nemcsak az idegeneket, de a barátait is becsapta, olyan hazug, aki ebből hasznot húzott” (IL 1226).

Míg honfitársairól és keresztény ellenfeleiről szóló soraiból ironia csendül ki, addig a legfélelmetesebb ellenféllel, a tatárokkal kapcsolatban valódi keserűség olvasható ki szavaiból. A róluk szóló megjegyzések minden valószínűség szerint olyan jelzők voltak, melyek az írásban rögzíthető legdurvább kifejezések közé sorolhatók. A tatárok „eposzi jelzője”, hogy „istentelenek”, Batut úgy jellemezte, hogy egy „vadállat, amelyik gyakran dühbe gurul” (IL 1245). A többi tatárt pedig „undorító, ördögös szócséplés, Dzsingisz kán kísértő szavai, visszataszító vérszomj, sok bűbajoskodás” jellemzi (IL 1250). Nincsenek közöttük jók vagy rosszak, mindannyian egyformák.

A litvánokról, akiket legalább annyira gyűlölt, mint a tatárokat, ugyanolyan hangnemben nyilatkozik, csak ha lehet, még sértőbb módon. Egyik fejedelmüket, Woiselket például, aki egyébként még a kereszténységet is felvette, így jellemzi: „Pogány volt, sok vért ontott. Mindennap megölt 3-4 embert. Ha egy nap egyetlen embert sem ölhett meg, igen szomorú volt. Csak az derítette jókedvre, ha ennek a szenvedélyének hódolhatott” (IL 1262). Mindowgról, aki bár szintén keresztény hitre tért, az volt a véleménye, hogy titokban áldozatot mutatott be régi isteneinek, ezért amikor kilovagolt, és pl. „eléfutott egy nyúl, nem volt bátorsága arra sem, hogy bemerjen az erdőbe, vagy eltörjön egy vesszőt” (IL 1252). Trojden pedig „átkozott, megátalkodott önkényeskedő és könyörtelen, akinek a gáztetteit le sem tudjuk írni, olyan szégyenletesek” (IL 1270). Ám nemcsak a vezérek, a harcosok sem különbek.

Általában akkor és úgy kerülnek szóba, amikor éppen egy-egy vesztes csata után menekülnek, és „tízen kapaszkodnak egy ló farkába”, hogy átjussanak a folyó túlsó partjára. Menekülés közben eldobálják fegyverüket, ruháikat, melyek ott úszkálnak a folyó vizén, és a környék lakossága részben czekekkel kárpótolja magát a háborús veszteségek miatt.

A fentebb idézett példákkal arra szeretnénk volna ráirányítani a figyelmet, hogy az órosz irodalomban már a XIII. században jelen voltak azok a tendenciák, melyek az „új irodalom” felé mutattak. A higgadt tényközlés helyett gyakran szenvedélyes, érzelmekkel teli elbeszéléseket olvashatunk, melyekben helye van a kommentároknak, megjegyzéseknek. Az idézett írásmű fontos jellemzője, hogy az Isten akaratának érvényesülését hús-vér emberek viszik végbe, és az élet különböző területein érvényesülő képességek és tulajdonságok nem másodlagosak, hanem kicemelten jellemzik a szereplőket. Ezek a jellemrajzok érdekes művelődéstörténeti adalékai a *Halicsei-volhiniai évkönyvnek*.

IRODALOM

- Аверинцев, С. С. 1989, *Философия VIII–XII вв. Культура Византии*. Москва.
- Фирсов, Н. Н. 1892, Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи по Ипатьевскому списку. *Ученые записки императорского Казанского университета*. Кн. 1. Казань.
- Gurevics, A. J. 1974, *A középkori ember világgépe*. Budapest.
- IL – Ипатьевская летопись. In: *Полное собрание русских летописей II*. Москва, 1962.
- Лазарев, В. Н. 1983, *Русская иконопись от истоков до начала XVI века*. Москва.
- Рянов, Т. 1940, *Наука в России XI–XVII вв. Очерки по истории донаучных воззрений на природу I–III*. Москва–Ленинград.
- Соколов, М. В. 1963, *Очерки психологических воззрений в России в XI–XVIII веках*. Москва.
- Зеньковский, В. 1948, *История русской философии 1–2*. Париж.